

**W 1856 r. przy ulicy Ludnej w Warszawie otwarto pierwszą gazownię miejską. Początkowo niemal cały produkowany przez nią gaz wykorzystywany był do oświetlania ulic. Wraz z rozwojem miasta i zwiększającą się liczbą odbiorców w 1888 r. wybudowano na Woli drugi zakład gazowniczy. Obecnie nie prowadzi się już produkcji gazu węglowego, jednak na terenie wolskiej gazowni zachowało się niemal 80 historycznych budynków, a zespół ten pozostaje jednym z najlepszych przykładów architektury przemysłowej Warszawy z przełomu XIX i XX w. Szczegółne wrażenie robią dwa ponad 40-metrowej wysokości ceglane zbiorniki gazowe. O dawnej świetności gazowni przypomina urządzone na terenie zakładu Muzeum Gazownictwa. Warto również odbyć wieczorny spacer ulicami Warszawy, bowiem kilka cichych uliczek Sadyby, Żoliborza i Powiśla oświetlają zabytkowe latarnie gazowe pochodzące z 2. poł. XIX w.**

### Kalendarium

**1798 r.**

początek oświetlenia gazowego miast (budowa oświetlenia gazowego w mieście Soho pod Londynem)

**1844 r.**

próbne oświetlenie placu Zamkowego i terenu dzisiejszego Uniwersytetu Warszawskiego

**1853 r.**

powołanie Komitetu Gazowego w Warszawie

**19 kwietnia 1856 r.**

umowa z Niemieckim Kontynentalnym Towarzystwem Gazowym w Dessau na budowę gazowni i oświetlenia Warszawy

**1856 r.**

uruchomienie gazowni na Solcu

**27 grudnia 1856 r.**

uruchomienie 92 latarni gazowych wzdłuż ulic Ludnej, Książęcej, Nowy Świat, Krakowskie Przedmieście oraz na placu Zamkowym

**1862–1883**

modernizacja gazowni

**1867 r.**

pierwsze latarnie gazowe na Pradze

**4 października 1888 r.**

uruchomienie drugiej gazowni na Woli

**1892 r.**

wynalezienie siatki żarowej przez Carla Auera von Welsbacha

**1898 r.**

wyposażenie latarni warszawskich w palniki z siatkami Auera

**Warto również odbyć wieczorny spacer ulicami Warszawy, bowiem kilka cichych uliczek Sadyby, Żoliborza i Powiśla oświetlają zabytkowe latarnie gazowe pochodzące z 2. poł. XIX w.**

### ■ Z dziejów

Budowa pierwszych gazowni miejskich była związana z zastosowaniem gazu węglowego do oświetlania ulic. Za początek takiego systemu rozpraszania nocnych ciemności uznaje się rok 1798, kiedy powstało oświetlenie gazowe w mieście Soho pod Londynem. Warszawiacy zobaczyli działające latarnie gazowe w 1844 r., podczas prób oświetlania placu Zamkowego oraz terenu dzisiejszego Uniwersytetu Warszawskiego. Gaz do tych latarni dostarczany był w butlach.

W 1853 r. na polecenie namiestnika Królestwa Polskiego Iwana Paskiewicza powołano Komitet Gazowy. 19 kwietnia 1856 r. podpisano umowę z Niemieckim Kontynen-

talnym Towarzystwem Gazowym w Dessau.

Pierwsza gazownia warszawska została wybudowana na Solcu przy ulicy Ludnej. Jej wyposażenie stanowiły piece typu Clegga z palenikami o żeliwnych rusztach. Gazownia zasilala 92 latarnie uruchomione 27 grudnia 1856 r. wzdłuż ulic Ludnej, Książęcej, Nowy Świat, Krakowskie Przedmieście oraz na placu Zamkowym. Ówczesne latarnie były lampami gazowymi odkrytopłomiennymi. Podczas spalania gazu w szczelinowym palniku motylkowym świeciły rozżarzone do białości cząsteczki węgla występujące w gazie. Latarnie były zapalane o zmroku przez latarników, którzy używali w tym celu umieszczonej na kiju lampki olejnej.

W latach 1862–1876 w gazowni na Solcu zainstalowano piece sześcioretortowe, a w latach 1877–1883 piece ośmioretortowe z ogrzewaniem półgeneratorowym. W 1886 r. w gazowni pracowało 49 pieców. W latach 60. XIX w. oświetlenie gazowe funkcjonowało na Starym Mieście, w Śródmieściu i na Powiślu. W 1867 r. zainstalowano latarnie na moście Kierbedzia oraz pierwsze latarnie gazowe na Pradze.

4 października 1888 r. Towarzystwo Dessauskie uruchomiło drugą gazownię – na Woli, na Czyściem. Produkcja gazu odbywała się przy użyciu pieców retortowych poziomych. W 1892 r. na terenie wolskiej gazowni powstała fabryka chemiczna, która przerabiała produkty uboczne z produkcji gazu (amoniak, benzol, kreozot, naftalen).

### Kalendarium

**9 września 1925 r.**

przejęcie gazowni warszawskich przez miasto stołeczne Warszawę

**1930 r.**

modernizacja i rozbudowa gazowni na Woli, budowa piecowni systemu Glover-West; likwidacja gazowni na Solcu

**1927–1939**

wprowadzenie urządzeń do automatycznego zapalania latarni gazowych

**wrzesień 1939 r.**

zniszczenie zbiorników gazu oraz części instalacji produkcyjnych

**11 października 1939 r.**

ponowne uruchomienie gazowni

**22 września 1944 r.**

zaminowanie terenu gazowni na Woli

**jesień 1944 r.**

zniszczenie oświetlenia gazowego i sieci miejskiej

**czerwiec 1945 r.**

odbudowa zakładu, uruchomienie dostaw gazu

**1949 r.**

uruchomiono 1000 latarni gazowych w okresie powojennym

**1949–1950**

budowa stacji gazogeneratorów systemu Škoda

**1959 r.**

otwarcie stacji generatorów dwugazu austriackiej firmy VIAG

**1957–1983**

stopniowe usuwanie latarni gazowych z ulic miasta, spadek ich liczby do 170 sztuk

**1966 r.**

wprowadzanie do sieci gazu ziemnego

**1970 r.**

wygaszenie piecowni Glover-West

**17 września 1978 r.**

zakończenie produkcji gazu węglowego w warszawskiej gazowni miejskiej

Wielkim przełomem w oświetleniu gazowym stało się wynalezienie w 1892 r. przez Carla Auera von Welsbacha siatki żarowej zawierającej tlenki toru i ceru. Rozżarzona do białości przez płomień gazowo-powietrzny siatka wysyłała silny strumień świetlny. Nowinka ta dotarła do Warszawy w 1898 r. i od tego czasu wszystkie latarnie wyposażono w palniki z siatkami Auera.

W 1904 r. gazownia na Ludnej dysponowała 42 piecami sześć- i ośmioretortowymi o łącznej wydajności 100 tys. m<sup>3</sup> na dobę. Gazownia na Woli eksploatowała 48 pieców ośmio- i dziewięcioretortowych o łącznej wydajności 140 tys. m<sup>3</sup> na dobę. W latach 1909–1913 wszystkie piece retortowe wymieniono na piece komorowe pionowe systemu dr. Bueba. W 1913 r. w gazowni na Solcu funkcjonowało 13 pieców pionowych, a w gazowni na Woli 30 pieców. Łączna wydajność tych urządzeń wynosiła ok. 280 tys. m<sup>3</sup> na dobę.

*Przed I wojną światową oświetlenie elektryczne zaczęło wypierać latarnie gazowe z głównych ulic miasta. Oświetlenie gazowe pojawiło się na bocznych ulicach Śródmieścia oraz w dzielnicach peryferyjnych. Latarnie zdemontowane z ulicy Marszałkowskiej ustawiono wokół Łazienek Królewskich. Na niektórych ulicach jednocześnie funkcjonowało oświetlenie gazowe i elektryczne.*

Po rozpoczęciu I wojny światowej władze rosyjskie zarekwirowały gazownię i oddały ją w ręce władz miejskich. Po wkroczeniu wojsk niemieckich do Warszawy w sierpniu 1915 r. Towarzystwo Dessauskie ponownie odzyskało swój majątek.

W 1919 r. doszło do konfliktu między władzami Warszawy a Towarzystwem Dessauskim. 2 września 1925 r. na mocy traktatu wersalskiego majątek towa-

rzystwa przekazano państwu polskiemu, a 9 września 1925 r. miastu stołecznemu Warszawie.

W okresie międzywojennym władze Warszawy dokonały znacznej modernizacji miejskiego gazownictwa. Najważniejszą okazała się budowa nowej piecowni w gazowni na Woli w 1930 r. Ta inicjatywa uczyniła zakład najnowocześniejszym na owe czasy za sprawą wyposażenia w piece pionoworetortowe systemu Glover-West. Wybudowano też cztery nowe chłodnice gazu, oczyszczalnik z siarkowodoru oraz nowy zakład przerobu smoły, żuraw węglowy na estakadzie i centralną kotłownię. Poczynnione inwestycje pozwoliły na likwidację gazowni na Solcu.

W 1930 r. liczba latarni elektrycznych przewyższyła liczbę latarni gazowych, a gazownia większość produkcji sprzedawała zakładom przemysłowym i odbiorcom indywidualnym.

#### Zobacz koniecznie

- czynne latarnie gazowe na Sadybie, w Śródmieściu, na Bielanych i Powiślu
- Muzeum Gazownictwa
- zespół dawnej gazowni na Woli

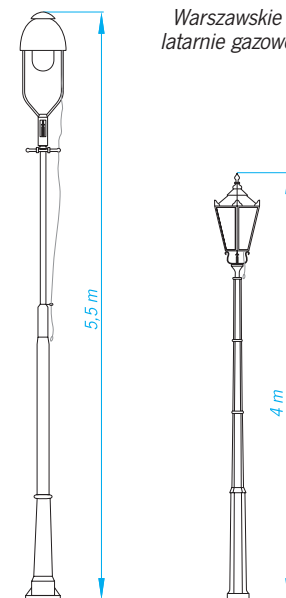
*W latach 1927–1939 wprowadzono w gazowni na Ludnej urządzenie do automatycznego zapalania latarni. Odbywało się to na zasadzie zwiększenia ciśnienia gazu w przewodach zasilających, na co reagowały automaty w latarniach, zapalając je lub gasząc.*

We wrześniu 1939 r. zostały zniszczone oba zbiorniki gazu oraz część instalacji produkcyjnych. Zakład wznowił działalność 11 października 1939 r., jednak z uwagi na brak zbiorników nadmiar wyprodukowanego gazu wypuszczano do atmosfery. W marcu 1940 r. po naprawie oddano do użytku zbiornik na ulicy Ludnej, w marcu 1941 r. zbiornik nr 1 na Woli, a w marcu 1944 r. zbiornik nr 2. W lipcu 1944 r. uruchomiono nową baterię pieców pionowych systemu Didiera. Zakład funkcjonował do 22 września 1944 r., potem został zaminowany. Zrównanie miasta z ziemią po powstaniu warszawskim oznaczało również całkowitą zagładę oświetlenia gazowego i urządzeń do produkcji gazu.

Po wyzwoleniu przystąpiono do odbudowy zakładu. Gaz ponownie popłynął do sieci w czerwcu 1945 r. W tym samym roku udało się uruchomić 20 latarni gazowych. Ponad 1000 latarni oświetliło warszawskie ulice w 1949 r. Od 1957 r. następował stały spadek liczby latarni gazowych. W 1968 r. było ich mniej niż 1000, a w 1983 r. zostało ich nieco ponad 170.

W latach 1949–1950 na terenie wolskiej gazowni wzniesiono stację gazogeneratorów systemu Škoda. Dzięki tej inwestycji zakład w 1956 r. produkował ponad 330 tys. m<sup>3</sup> gazu na dobę. Mimo to gazu wciąż brakowało. W latach 1956–1959 podjęto ostatnią już inwestycję – budowę stacji generatorów dwugazu według technologii austriackiej firmy VIAG. Dzięki temu gazownia osiągnęła imponujący wynik 510 tys. m<sup>3</sup> gazu na dobę.

Od 1966 r. do sieci wprowadzany jest gaz ziemny, którego zaletą jest znacznie większa kaloryczność niż gazu węglowego. Początkowo oba rodzaje gazu mieszano ze sobą. Wraz z wymianą palników u odbiorców energii gaz węglowy eliminowano. W 1970 r. została wygaszona wielka piecownia Glover-West. 17 września 1978 r. zakończono produkcję gazu świetlnego w warszawskiej gazowni miejskiej.



## ■ Ekspozyty

Gaz węglowy uzyskiwano w procesie odgazowywania (inaczej: suchej destylacji) węgla. Odbywało się to w specjalnych piecach, w temperaturze ok. 1200°C, bez udziału powietrza. Produktem ubocznym destylacji był koks. Gaz powstały w piecu gazowniczym trafiał do schładzacza, a następnie był oczyszczany w odsmalaczu, płuczce amoniakalnej i odsiarczalnikiach. Tak przygotowany gaz węglowy był magazynowany w zbiorniku teleskopowym i następnie przesyłany do sieci miejskiej.

W skład zespołu dawnej gazowni miejskiej na Woli wchodził niemal 80 historycznych obiektów. Licowane czerwoną cegłą zabudowania poddawane są rewitalizacji i adaptowane do nowych funkcji, głównie biurowych. Do naszych czasów nie zachowały się najważniejsze obiekty produkcyjne. Zburzono wszystkie piecownie, rozebrano większość in-

frastruktury technicznej w postaci rurociągów, torów kolejowych, estakad, żurawi i transporterów węgla. Mimo to zespół gazowni pozostaje jednym z najlepszych przykładów architektury przemysłowej Warszawy z przełomu XIX i XX w.

W najgorszym stanie są dwa zbiorniki gazu znajdujące się w południowej części gazowni.

Cylindryczne budowle wykonane z cegły przykrywa dach o konstrukcji stalowej, zabezpieczony deskami i papą. Wysokie na ponad 40 m obiekty dominują nad pozostałą zabudową przemysłową. Pierwotnie wewnątrz znajdowały się stalowe zbiorniki gazowe typu mokrego.

W dwóch najstarszych budynkach zachowanych na terenie zespołu urządzono Muzeum Gazownictwa. W pomieszczeniach dawnej aparatuwni i maszynowni można zobaczyć kilka imponujących rozmiarami urządzeń wykorzystywanych niegdyś do produkcji i oczyszczania gazu – kompresory napędzane maszynami parowymi i płuczki amoniakalne. Wśród innych ekspozycji na uwagę zasługuje kolekcja dawnych urządzeń gospodarstwa domowego. Zabytkowe kuchenki gazowe, piecyki, ozdobne lampy i gazowa lodówka(!) prezentowane są na wystawie zaaranżowanej w formie wnętrza mieszkalnego z końca XIX w.

*Do naszych czasów nie zachowały się żadne obiekty zabytkowe dawnej gazowni na Solcu.*

W Warszawie zachowały się dwa typy latarni gazowych. Latarnie gazowe czteropłomienne stawiane były jeszcze przez Towarzystwo Dessauskie w 2. poł. XIX w. Wysokość latarni wynosi 4 m. Trzon latarni stanowi żeliwny odlew będący wiązką czterech kolumnienek z przewiązkami. Głowica jest sześcioboczna i rozszerza się ku górze. Wewnątrz głowicy

umieszczony jest zawór włączany przez ręczne pociągnięcie za drucik oraz cztery palniki przystosowane do siatek Auera. Zachowały się 132 takie latarnie, które można zobaczyć na Sadybie (ulice Orężna, Godebskiego, Jodłowa, Kąkolewska), w Śródmieściu (Agrykola, ulice Ludna i Kasprzaka – teren dawnej gazowni), na Bielanych (ulice Płatnicza, Ceglowska, Szafarska, Granowska).

Latarnie gazowe dziewięciopłomienne były stawiane w latach międzywojennych prawdopodobnie od 1935 r. Wysokość ich wynosi 5,5 m. Bazę latarni stanowi wydłużony ku górze walec. Słupem latarni jest rura o zmniejszającej się ku górze średnicy. Kończy go uchwyt z zamocowaną u szczytu głowicą. Ma ona kształt wydłużonego hełmu ze sferycznym kloszem u dołu. W środku mieści się automat włączający i dziewięć palników przystosowanych do siatek Auera. Obecnie zachowało się sześć takich latarni – na Powiślu, na ul. Franciszka Salezego Jezierskiego.

### Informacje praktyczne

- **Siedziba:** zespół dawnej gazowni na Woli, Warszawa, ul. Kasprzaka 25.
- **Dojazd:** z Dworca Centralnego tramwajem nr 10 (ok. 10 min).
- **Zwiedzanie:** stojące na terenie miasta latarnie gazowe, jak i teren dawnej gazowni na Woli są ogólnodostępne; Muzeum Gazownictwa można zwiedzać po wcześniejszym uzgodnieniu telefonicznym, wstęp bezpłatny.
- **Kontakt:** Muzeum Gazownictwa, ul. Kasprzaka 25, 01-224 Warszawa, tel. 022 691 85 23; Polskie Górnictwo Naftowe i Gazownictwo, ul. Kasprzaka 25, 01-224 Warszawa, tel. 022 589 45 55, 022 583 50 00, e-mail: [pr@pgnig.pl](mailto:pr@pgnig.pl).

